

Uniwersytet Wrocławski  
Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych  
Instytut Kulturoznawstwa

mgr Celina Strzelecka

**ARANŻOWANIE TEMPORALNOŚCI: KULTUROWE PRAKTYKI ZARZĄDZANIA  
CZASEM**

autoreferat rozprawy doktorskiej

Promotor: dr hab. Jarosław Syrnyk, prof. UWr

Promotor pomocniczy: dr hab. Michał Mokrzan

Recenzenci:

Prof. dr hab. Krzysztof Jaskułowski

Prof. dr hab. Monika Kostera-Kociatkiewicz

Wrocław, listopad 2022

To, w jaki sposób aranżujemy czas, stanowi swego rodzaju „politykę czasu”, wpływającą na nasze podejście do pracy, organizacji, technologii i środowiska. Czas nie tylko jest przedmiotem zainteresowania polityki, którą Sarah Sharma określa mianem chronopolityki, ale jest wręcz narzędziem walki politycznej, walki o sposób kształtowania się opartych na hierarchii i stosunkach władzy bilansów czasowych, które wynikają z wykonywanej pracy, sytuacji majątkowej, wykształcenia i kapitału kulturowego, sytuacji rodzinnej, płci i wieku.

W późnym kapitalizmie aranżowania czasu przybiera postać m.in. kulturowych praktyk zarządzania czasem, takich jak: 1) szkolenia prowadzone przez ekspertów w dziedzinie rozwoju osobistego; 2) metody i techniki zarządzania czasem; 3) nowe technologie informacyjno-komunikacyjne, takie jak aplikacje na smartfony, mające wspomagać organizację czasu. Tego rodzaju charakterystyczne dla późnego kapitalizmu kulturowe praktyki aranżowania temporalności stanowią przedmiot badań dysertacji. Tematyka technik zarządzania czasem w kontekście neoliberalnego wytwarzania podmiotowości doczekała się niewielu studiów, stąd potrzeba poszerzenia wiedzy na temat tego procesu.

Zawarte w dysertacji rozważania na temat kulturowych praktyk zarządzania czasem oparłam o dane zebrane w trakcie etnograficznych badań terenowych przeprowadzonych w latach 2019-2020 w ramach projektu *Aranżowanie temporalności: kulturowe praktyki zarządzania czasem*, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki. Odwołując się do koncepcji triangulacji wykorzystałam kilka metod badawczych. Dokonałam analizy danych zastanych, takich jak poradniki, podręczniki, materiały szkoleniowe i strony internetowe dotyczące zarządzania czasem. Wykorzystałam metodę obserwacji uczestniczącej w trakcie trzech różnych szkoleń poświęconych zarządzaniu czasem organizowanych w polskich miastach powyżej 500 tys. mieszkańców. Przeprowadziłam także 60 wywiadów jakościowych z przedstawicielami różnych zawodów o odmiennych formach zatrudnienia i miejscach wykonywania pracy. Do przeprowadzenia indywidualnych wywiadów pogłębionych wytypowałam cztery grupy badanych:

1. osoby zatrudnione w korporacji lub firmie, ale wykonujące pracę w domu,
2. osoby zatrudnione w korporacji lub firmie i pracujące w biurze,
3. osoby prowadzące własną działalność i pracujące w domu,
4. osoby prowadzące własną działalność i pracujące w biurze.

Analiza zgromadzonego materiału stała się podstawą opisu sposobów działania w czasie oraz myślenia i mówienia o czasie w kontekście dominującego aktualnie w Polsce modelu ekonomicznego. Uwzględniając lokalny charakter przedstawionych w dysertacji danych, dokonuję szczegółowej, a zarazem krytycznej analizy podejścia do czasu i czasowych hierarchii

wytwarzanych pod wpływem neoliberalnych wartości. Rozważania ujęte w pracy koncentrują się wokół takich zagadnień, jak władza, technologia i praca – elementów centralnych dla kształtowania rytmów czasu społecznego późnego kapitalizmu. Tym samym praca sytuuje się na przecięciu dwóch tradycji badawczych – krytycznych studiów nad czasem i antropologii neoliberalizmu.

W dysertacji kulturowe praktyki zarządzania czasem interpretuję jako typ neoliberalnego urządzania, a więc specyficzny sposób organizowania relacji społecznych, oparty na racjonalności rynkowej i zarządzaniu jednostkami na wzór podmiotów rynkowych. Korzystam między innymi z dorobku teoretycznego Michela Foucault, ujmującego neoliberalizm „jako specyficzną sztukę przewodzenia ludziom”. Bliskie jest mi również nieredukcjonistyczne podejście Aihwy Ong, ujmującej neoliberalizm jako mobilną technologię rządzenia „wolnymi podmiotami”, niezwykle plastyczny i mobilny system zarządzania ludźmi, zdolny do adaptacji i asymilacji do swej logiki różnorodnych treści, dążący do tego, by na skutek jego internalizacji ludzie zarządzali sami sobą.

Dysertacja składa się z siedmiu rozdziałów. W rozdziale pierwszym dokonuję przeglądu badań i prezentuję rozwój studiów nad czasem społecznym. Omawiam wybrane badania z dziedziny antropologii czasu, a także przedstawiam różne podejścia do zagadnienia temporalności w naukach społecznych.

Rozdział drugi, zatytułowany *Przeobrażenia sposobów rozumienia czasu społecznego w kulturze Zachodu*, jest próbą rekonstrukcji neoliberalnej temporalności przejawiającej się w kulturowych praktykach zarządzania czasem. Prezentuję w nim przede wszystkim teorie dotyczące transformacji czasu społecznego. Na początku rozdziału dokonuję teoretycznego omówienia wzrostu znaczenia czasu w kontekście wartości pieniądza i mechanizmów kredytowych. Przedstawiam badania Jacquesa Le Goffa dotyczące transformacji czasu społecznego w średniowieczu. Sięgam do historii kształtowania się zachodniego podejścia do czasu, aby czytelnik mógł poznać źródła współczesnych kulturowych praktyk zarządzania czasem. Następnie omawiam kapitalistyczne podejście do czasu, w którym co najmniej od czasów rewolucji przemysłowej zegary, kalendarze i harmonogramy stały się kluczowymi narzędziami konstruowania reżimów czasu pracy. Opisuję zjawisko kolonizacji czasu polegające na tym, że o czasie linearnym zaczęto myśleć jako o czymś „obiektywnym” i „naturalnym”. Wskazuję na nieoczywistość i problematyczność fundamentalnych dla społeczeństwa postindustrialnego sposobów rozumienia czasu. O dalszych zmianach w doświadczeniu czasu piszę w kontekście procesu kompresji czasu i przestrzeni, badanego przez Davida Harvey’a. Omawiam także takie zjawiska, jak: multitemporalność,

heterotemporalność, czas puentylistyczny, czas beczasowy i rozszerzona terażniejszość. Przedstawiam proces, w ramach którego zachodzi przyspieszenie czasu społecznego, a jego struktura okazuje się nieliniowa i złożona z wielości jednocześnie przebiegających rytmów. Omawiane przeze mnie teorie podkreślają rosnącą rolę terażniejszości w świecie przeobrażonym przez rewolucję informacyjną i konsumpcyjny styl życia. W ostatnim fragmencie rozdziału, zatytułowanym *Neoliberalne przekształcenie czasu*, pokazuję, jak współczesne podejście do czasu łączy się z wartościami promowanymi w ramach neoliberalnej logiki, takimi jak 1) urynkowienie; 2) indywidualna odpowiedzialność jednostek; 3) elastyczność związana z wolnym wyborem jednostek; 4) rozwój utożsamiany z efektywnością.

W rozdziale trzecim szczegółowo omawiam proces badawczy i zastosowane w badaniach podejście metodologiczne, przedstawiam przebieg badań etnograficznych i kwestionariusz wywiadów.

W rozdziale czwartym, zatytułowanym *Czasowe hierarchie społeczne*, rozpoczynam właściwą prezentację wyników badań. Pisząc o neoliberalnych reżimach czasu, wplątam w narrację wypowiedzi respondentów na temat organizacji czasu pracy. Podejmuję się próby uchwycenia wycinka czasu społecznego związanego z pracą i czasem wolnym, kształtowanego przez kulturowe praktyki zarządzania czasem. Analizuję doświadczenia poszczególnych badanych dotyczące tzw. ubóstwa czasu w kontekście neoliberalnej deregulacji i uelastycznienia czasu pracy i czasu wolnego. Na podstawie przeprowadzonych wywiadów staram się zidentyfikować współczesne reżimy czasu, kształtujące obowiązującą strukturę czasu społecznego i porządek temporalny. Zastanawiam się, dlaczego jednym chronicznie brakuje czasu, inni odczuwają jego zatrzymanie, zaś jeszcze inni jego nadmiar. Ukazuję nierówną dystrybucję czasu społecznego jako problem społeczny, który uwidacznia się w podziale na uprzywilejowanych i nieuprzywilejowanych w kontekście dostępu do czasu wolnego, a także analizuję czynniki, które prowadzą do uzyskania władzy i dominacji w czasowych hierarchiach.

Rozdział piąty – *Gra o czas* – dotyczy technik dyscyplinarnych wykorzystywanych w korporacjach, narzucanych przez pracodawców reżimów czasu pracy i sposobów kontroli temporalności pracowników w postaci cyfrowego monitoringu. W tej części dysertacji piszę również o technikach samowyzysku, jakie stosują moi rozmówcy w obliczu uelastycznienia i rozmycia podziału na czas pracy i czas wolny i wynikającej z tego faktu potrzeby samodyscypliny. Rozdział kończę omówieniem stosowanych przez rozmówców strategii i drobnych form oporu przed władającymi ich codziennością reżimami czasu.

Następny rozdział, szósty – *Kulturowe praktyki zarządzania czasem nauczane w ramach szkoleń* – prezentuje wyniki obserwacji uczestniczącej przeprowadzonej podczas warsztatów z zarządzania czasem. Omawiam w nim techniki, z którymi zapoznałam się w trakcie szkoleń. Wprowadzam podział na neoliberalne techniki umysłowe i neoliberalne techniki ciała, które analizuję w kontekście tzw. multitemporalności oraz biopolityki czasowości. Wnioski z przeprowadzonych obserwacji osadzam w kontekście neoliberalnych wartości. Ukazuję, jak kulturowe praktyki zarządzania czasem wpływają na kształt czasu społecznego, który odzwierciedla sposoby patrzenia na świat i nas samych. Próbuję zrozumieć, jak aranżowana jest temporalność aktorów społecznych w kontekście kulturowych technik zarządzania czasem nauczanych w trakcie tego typu szkoleń. Opisuję również reakcje uczestników na treści formułowane w trakcie obserwowanych warsztatów. Wskazuję na rozbieżność oczekiwań niektórych uczestników i treści, jakie przyswajają podczas udziału w szkoleniach. W technikach nauczanych w ramach szkoleń odnajduję kolejną formę praktyk rządzenia sobą i technologii siebie.

W ostatnim rozdziale koncentruję się na oddziaływaniu konkretnych aplikacji do zarządzania czasem, o których opowiadali moi rozmówcy podczas badań etnograficznych. Zastanawiam się, jak technologie cyfrowe wpływają na zarządzanie czasem, kształtują praktyki społeczne i reorganizują relacje czasowe moich rozmówców. Omawiam w nim paradoksy czasu wynikające ze stosowania takich aplikacji, jak: Trello, Asana, The Nozbe, TaskCracker, Focus Booster i Flat Tomato. Na podstawie zebranego materiału empirycznego wskazuję na ambiwalentność zapośredniczonego za pomocą aplikacji doświadczenia czasu. Rozdział składa się z trzech sekcji. Ich tytuły odpowiadają trzem paradoksom, które wyłoniły się w procesie analizy wywiadów: 1) „pamiętanie pamiętania”; 2) „planowanie planowania” i 3) „przyspieszanie przyspieszenia”. Są one technologiczno-społecznym efektem takich procesów, jak: 1) koordynacja czasu; 2) neoliberalne przekształcenie; oraz 3) fragmentaryzacja czasu. W kontekście tych sprzeczności zastanawiam się, jak redefiniowana jest pamięć jednostek, jak moi rozmówcy myślą o planowaniu, jak podejmują decyzje o tym, co zrobić ze skończonym zasobem czasu, a także jakie strategie rozwijają wobec braku czasu i przepracowania. Przyglądam się również temu, jakie emocjonalne reperkusje wywołuje paradoksalny charakter czasowości oraz w jaki sposób wpływa ona na samopoczucie jednostek.

W zakończeniu pracy piszę o alternatywnych wizjach czasu związanych z nurtem ekologii czasu, podnoszącym potrzebę spowolnienia tempa życia i przywrócenia „równowagi” czasowej. Poruszam też wątek dotyczący społecznego doświadczenia czasu w pandemii COVID-19, która spowodowała globalną zmianę rytmów czasu społecznego i chwilowo

zakwestionowała uznawane dotychczas za oczywiste późnokapitalistyczne podejście do czasu. Pracę wieńczy prezentacja interesującej, pochodzącej od Helgi Nowotny koncepcji uchronii, a więc utopii czasu, oferującej mnogość nowych ujęć temporalności i wyrażającej dążenie ku lepszemu, bliższemu naturze doświadczeniu czasu.

Na końcu pracy znajdują się dwa Aneksy: Spis respondentek i respondentów, a także Kwestionariusz wywiadów.

W dysertacji dokonałam krytycznej analizy kulturowych praktyk aranżowania temporalności i ukazałam ich częściowo opresyjny charakter, a także wynikające z nich paradoksy czasu. Pokazałam, jak treści związane z zarządzaniem czasem, będące wytworem władzy, kształtują złudne poczucie wolności dysponowania własnym czasem, w rzeczywistości nierzadko prowadząc jednostki do kolejnej formy zniewolenia. Efekt oddziaływania technik, szkoleń i aplikacji do zarządzania czasem jest wręcz odwrotny od spodziewanego i przyspiesza tempo życia. Wyniki badań ukazały również, że doświadczenie czasu zapośredniczone przez kulturowe praktyki zarządzania czasem jest naznaczone nierównościami społecznymi. Im niżej ktoś znajduje się w hierarchiach czasowych, tym bardziej jego czas jest zawłaszczany przez inne prowadzące do czasowego niewolnictwa formy reżimów czasu. Zarządzanie sobą w czasie okazało się być elementem logiki neoliberalizmu, narzędziem wyzysku czasu człowieka, dążącym do pełnej internalizacji wyzysku przez wyzyskiwanych. Analiza prezentowanych wyników badań obnażyła mechanizmy neoliberalnych pułapek pojęciowych, umożliwiając ich zrozumienie, a zatem uświadomienie sobie ich wpływu i dążenie do wyzwolenia się od ich władzy.

Celina Strzelecka